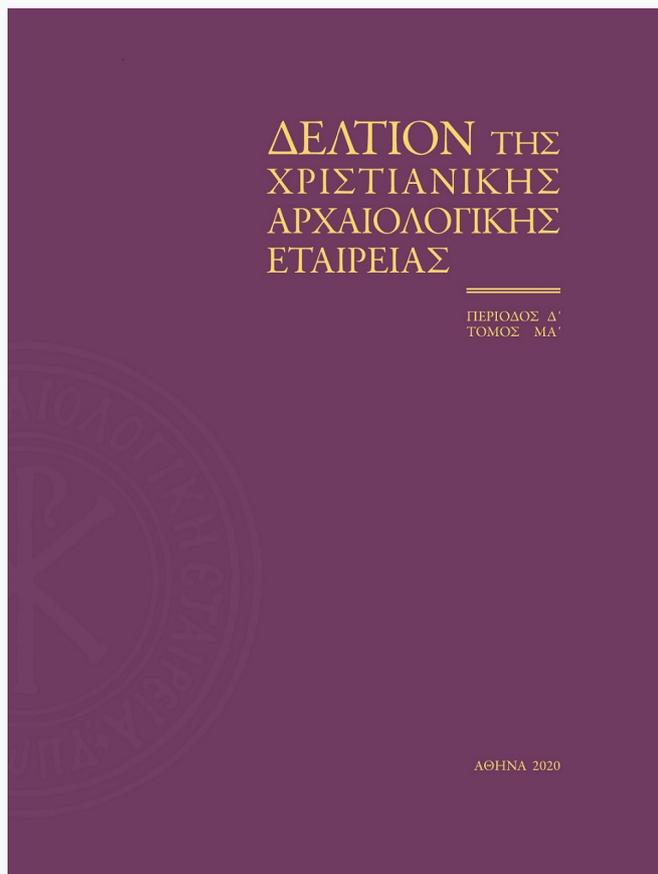

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του πρωτοβυζαντινού ναού της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη

Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS),
Ελευθερία Φαντίδου (Eleftheria FANTIDOU)

doi: [10.12681/dchae.26185](https://doi.org/10.12681/dchae.26185)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS) Κ. Θ., & Φαντίδου (Eleftheria FANTIDOU) Ε. (2021). Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του πρωτοβυζαντινού ναού της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 69–92. <https://doi.org/10.12681/dchae.26185>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΑΤΟΜΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Βάσει νέας αρχαιολογικής-ανασκαφικής έρευνας και αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης του πρωτοβυζαντινού σταυρικού ναού που ταυτίζεται με το καθολικό της μονής Λατόμου, οι οποίες υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εκπόνησης μιας νέας μελέτης στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου, η μελέτη αυτή συνοψίζει τις διάφορες επί μακρόν διατυπωμένες απόψεις, παρουσιάζει νέα αρχαιολογικά δεδομένα και διατυπώνει ορισμένες παρατηρήσεις και σκέψεις για την αρχιτεκτονική και τη δομική ιστορία του σημαντικού πρωτοβυζαντινού ναού της Θεσσαλονίκης.

On the basis of recent archeological research and documentation of the Early Byzantine cruciform church, identified as the katholikon of the Latomos Monastery, realized within the framework of a new restoration and consolidation study of the monument, the present paper summarizes the long debated theories, presents new evidence that came to light during the last years, and makes some new remarks regarding the architecture and the building history of this significant Early Byzantine church of Thessaloniki.

Λέξεις κλειδιά

Πρωτοβυζαντινή περίοδος, βυζαντινή αρχιτεκτονική, σταυρικός ναός, Θεσσαλονίκη, Μονή Λατόμου.

Keywords

Early Byzantine period; Byzantine architecture; cruciform church; Thessaloniki; Latomos Monastery.

Ο πρωτοβυζαντινός ναός που ταυτίζεται με το καθολικό της βυζαντινής μονής Λατόμου¹, είναι γνωστός σήμερα ως ναός του Οσίου Δαβίδ, λόγω της νεώτερης,

από το 1921², αφιέρωσής του στον δενδρίτη ασκητή που μόνασε στη Θεσσαλονίκη³. Παρά τις αρχιτεκτονικές αλλοιώσεις που υπέστη σε όψιμους χρόνους, όταν απώλεσε το δυτικό τμήμα και μεγάλο μέρος της

* Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος PhD, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr

** Αρχιτέκτων-Αναστηλώτρια MSc, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, ritsaf@gmail.com / efantidou@culture.gr

¹ Για το μνημείο και την ιστορία του, βλ. Ο. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, 196-198. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 70, εικ. 33. Α. Ξυγγόπουλος, «Τὸ Κεραμεντίμ-τζαμί Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 6 (1920-1921), Παράρτημα, 193. Ο ίδιος, «Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτῶν», *ΑΔ* 12 (1929), 142-180. Στ. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεῖα Θεσσαλονίκης: Ἀχειροποίητος, Μονὴ Λατόμου*, Θεσσαλονίκη 1949, 43-68. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Middlesex 1986⁶ το ίδιο στην ελληνική γλώσσα: *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινὴ Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, 297-298. R. F. Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia*

and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art, Λονδίνο 1963, 173-179. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονῆς Λατόμου στη Θεσσαλονίκη και η Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ του 12ου αἰώνα* (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 66), Θεσσαλονίκη 1986, 11-23. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Μονὴ Λατόμου (Ὅσιος Δαβίδ)* (Ὁδηγοὶ ΙΜΧΑ 10), Θεσσαλονίκη 1987. Γ. Βελένης – Α. Σέμογλου, «Νέα προσέγγιση στην αρχιτεκτονικὴ και τον ψηφιδωτὸ διάκοσμο του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης», 25ο Συμπόσιο ΧΑΕ, 2005, 24-25. Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – Λονδίνο 2010, 109-110.

² Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ε' (1921), 366. Βλ. ἀκόμη Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὀ.π. (υποσημ. 1), 11 σημ. 1.

³ Για τον δενδρίτη ὄσιο της Θεσσαλονίκης, βλ. Α. Vasiliev, «Life of David of Thessalonica», *Traditio* 4 (1956), 115-147. R. J. Loenert, «Saint David de Thessalonique» *REB* 11 (1953), 203-233.

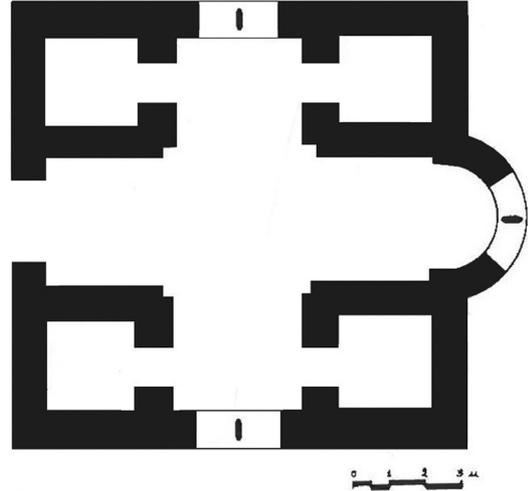

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Άποψη από νότια.

ανωδομής του, αποτελεί λόγω του αρχιτεκτονικού τύπου⁴ (Εικ. 1-4) αλλά και της ψηφιδωτής παράστασης Θεοφάνειας, που κοσμεί το τεταρτοσφαίρο της αψίδας του⁵ (Εικ. 5), ένα από τα πλέον εμβληματικά μνημεία πρωτοβυζαντινής αρχιτεκτονικής και τέχνης. Παράλληλα, οι τοιχογραφίες, τόσο της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που διατηρούνται στην καμάρα της ανατολικής

⁴ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 143-151. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεία*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 56-61. A. Grabar, *Martyrium*, Παρίσι 1946, 164. P. Grossmann, «Zur typologischen Stellung der Kirche von Osios David in Thessalonike», *Felix Ravenna* 127-130 (1984-1985), 253-260. Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 297. Τσιγαρίδας, *Μονή Λατόμου*, ὅ.π. (υποσημ. 1). Βελένης – Σέμογλου, «Νέα προσέγγιση», ὅ.π. (υποσημ. 1), 24. Çurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 297.

⁵ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 158-180. V. Grumel, «La mosaïque du 'Dieu Sauveur' au monastère du 'Latomé' à Salonique», *EO* 33 (1930), 157-175. E. Weigand, «La mosaïque du Dieu Sauveur au monastère du Latome à Salonique», *BZ* 31 (1931), 194-195. Ch. Diehl, «À propos de la mosaïque d' Hosios David à Salonique», *Byzantion* 7 (1932), 333-338. Ch. R. Morey, «A Note on the Date of the Mosaic of Hosios David, Salonica», *Byzantion* 7 (1932), 339-346. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεία*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 62-68. S. Pelekanidis, «Gli affreschi paleocristiani ed i più antichi mosaici parietali di Salonico», *Collana di Quaderni di Antiquità Ravennati, Cristiane e Byzantine* 2 (1963), 47-56. F. Gerke, «Il mosaico absidale di Hosios David di Salonico», *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 11 (1964), 179-199. Hoddinott, *Early Byzantine Churches*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 175-179. J. Snyder, «The meaning of the 'Maiestas Domini' in Hosios David», *Byzantion* 37, (1967), 143-152. Ν. Γκιολές, «Εικονογραφικές παρατηρήσεις στο μωσαϊκό της Μονής Λατόμου

Εικ. 2. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Γραφική αποκατάσταση της κάτοψης του πρωτοβυζαντινού ναού.

Θεσσαλονίκης», *Παρουσία* 2 (1984), 83-94. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents*, Τορόντο 1986, 155-156. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Παρίσι 1984, 157-161· ο ίδιος, «Remarques complémentaires sur la mosaïque de Osios David», *Διεθνές Συμπόσιο, Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ.*, (Θεσσαλονίκη, 29-31 Οκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1995, 295-306. Ν. Γκιολές, «Άγιολογικό κείμενο και εικόνα. Ή περίπτωση του ψηφιδωτού της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), 205-220. Βελένης – Σέμογλου, «Νέα προσέγγιση», ὅ.π. (υποσημ. 1), 24-25. L. Nasrallah, «Early Christian Interpretation in Image and World: Canon, Sacred Text, and the Mosaic of Moni Latomou», L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessaloniki; Studies in Religion and Archaeology*, Harvard University Press, 2010, 361-396. L. James, «Images of Text in Byzantine Art: The Apse Mosaic of Hosios David, Thessaloniki», K. Krausen – B. Schellewald (επιμ.), *Bild und Text im Mittelalter*, Κολωνία – Βαϊμάρη – Βιέννη 2011, 255-266. Α. Semoglou, «La mosaïque de 'Hosios David' à Thessalonique. Une interprétation néotestamentaire», *CahArch* 54 (2011-2012), 5-16. Ο ίδιος, «La théophanie de Latôme et les exercices d'interprétations artistiques durant les "renaissances" byzantines. Les nouveaux significant de (la vision de) Dieu», *Byzantium and Renaissances. Dialogue of Cultures, Heritage of Antiquity, Tradition and Modernity*, Βαρσοβία 2012, 231-239. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ)», Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος-14ος αι.*, Αθήνα 2012, 185-195. Chr. Stephan Kaissis, «Zwei byzantinische Damen und das Gottesbild des Klosters Latomou in Thessaloniki: Neues zum Mosaik von

Εικ. 3. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Άποψη από βορειοανατολικά.

Εικ. 4. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Άποψη από νοτιοδυτικά.

Εικ. 5. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Η ψηφιδωτή παράσταση Θεοφάνειας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

κεραίας του σταυρού⁶ (Εικ. 6), όσο και αυτές στη νότια (Εικ. 7) και στη γένεση της βόρειας καμάρας του, οι οποίες ανήκουν σε μεταγενέστερες ανακαινίσεις του διακόσμου κατά το τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα και εν συνεχεία κατά τον όψιμο 13ο ή τον πρώιμο

Hosios David und der Ikone von Poganovo», *Η Γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και Τέχνη. Ειδικό θέμα Συμποσίου ΧΑΕ, Αθήνα 2012*, 87-105. Γ. Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Η πόλη και τα μνημεία της», *Τὸ Ἡμέτερον Κάλλος. Βυζαντινὲς εἰκόνες ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2018, 49-75. V. Cantone, «Quando l'apparenza non inganna. Contemplare, leggere e interpretare l'immagine teandrica di Hosios David», V. Cantone – S. Pedone (επιμ.), *Φαντάζοντες. Visioni dell'arte bizantina*, Πάδοβα 2013, 63-112. Π. Μάστορα, «Το ψηφιδωτό της Μονής Λατόμου και η διήγησις του Ἰγνατίου», *Εικονοστάσιον* 5 (2014), 37-72.

⁶ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 157. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεία*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 62. N. Gkioles, «Monumentale Wandmalereien frühchristlicher Zeit», G. Koch (επιμ.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme - Ikonographie - Stil*, Wiesbaden 2000, 73-74.

14ο αιώνα⁷, υποδεικνύουν τη διαχρονική σημασία του ναού για την ιστορία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης.

Ο ναός βρίσκεται στις υπώρειες της ακροπόλεως, νοτιοδυτικά της μονής Βλατάδων, σε μικρή απόσταση από το βόρειο τείχος της πόλης και είναι θεμελιωμένος σε βραχώδες τεχνητό άνδηρο που δημιουργήθηκε από τη λατόμευση γνεύσιου πράσινου σχιστόλιθου. Η θέση αυτή φαίνεται ότι προσέδωσε στον ναό, αφιερωμένο στον Σωτήρα Χριστό κατά τους βυζαντινούς χρόνους, το προσωνύμιο του Λατόμου⁸. Σήμερα ο ναός βρίσκεται εντός περιορισμένης έκτασης λιθόκτιστου περιβόλου που προέκυψε από τη συνένωση οικοπέδων νεώτερων οικιών, οι οποίες απαλλοτριώθηκαν τις προηγούμενες

⁷ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 156-158. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 25-173. Ε. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Τὸ Ἡμέτερον Κάλλος*, ὅ.π. (υποσημ. 5), 81-82.

⁸ Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 15 σημ. 23, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 6. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Ο ανεικονικός τοιχογραφικός διάκοσμος στην καμάρα της ανατολικής κεραίας.

Εικ. 7. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Νότια κεραία, ανατολικό τμήμα της καμάρας. Η Γέννηση.

Εικ. 8. Ορθοφωτοχάρτης της περιοχής της μονής Λατόμου. Με στίγματα περιγράφονται τα υποθετικά όρια της βυζαντινής μονής. Σημειώνονται η θέση του καθολικού (α) και η πηγή του αγιάσματος (β).

δεκαετίες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ωστόσο, η ευρύτερη έκταση που θα καταλάμβανε η βυζαντινή μονή, δύναται να αποκατασταθεί βάσει της γεωμορφολογίας του εδάφους, που πιθανώς υποδεικνύει τα όρια της (Εικ. 8). Βορείως η μονή θα εκτεινόταν έως το απότομο φρύδι του λατομευμένου βράχου –νοτίως και κάτωθεν της σύγχρονης οδού Δημητρίου Πολιορκητού. Το επίπεδο αυτό αποτελούσε συγχρόνως το νότιο όριο των εκτάσεων της μονής Βλατάδων, η οποία εκτεινόταν στο ανώτερο επίπεδο κατά μήκος της νότιας παρειάς του βόρειου τείχους της πόλης, νοτίως της Ακρόπολης. Ανατολικά έφτανε ως το ύψωμα της κλιμακωτής σήμερα οδού που οδηγεί στη νότια είσοδο και στην κιστέρνα της μονής Βλατάδων. Δυτικά εκτεινόταν έως τη σημερινή οδό Μπουμπουλίνας, η πορεία της οποίας ακολουθεί επίσης το φυσικό ανάγλυφο. Σημειώνεται ότι ανατολικά του ορατού έως σήμερα φυσικού βράχου που διαμορφώνει τη δυτική παρειά της οδού Μπουμπουλίνας, κατά την ανέγερση οικίας με είσοδο από το επίπεδο της παρόδου της οδού Λάδωνος, 500 μ. δυτικά του δυτικού –χαμένου σήμερα– τοίχου του ναού, εντοπίστηκε λιθόκτιστη λιθοδομή μεγάλου πάχους. Ο τοίχος αυτός δύναται να

ταυτιστεί με τμήμα του δυτικού περιβόλου της βυζαντινής μονής⁹. Τέλος, νότιο όριο της μονής αποτελούσε πιθανώς το άνδριο που σχηματίζεται βορείως της οδού Επμενίδου, που, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο, διέρχεται σήμερα σε μικρή απόσταση νοτίως του ναού, σε χαμηλότερο, ωστόσο, επίπεδο. Εντός των ορίων της βυζαντινής μονής φαίνεται ότι εμπίπτει και η σπηλαιώδης φυσική πηγή του αφιερωμένου σήμερα στην αγία Ζώνη αγιάσματος. Η παρουσία της φυσικής πηγής είναι πιθανώς η αιτία που η μονή και η περί αυτήν γειτονία ονομάστηκε κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας «Souloudja» ή «Suluca manastiri» (μοναστήρι του νερού). Το όνομα αυτό διατηρήθηκε και στο τέμενος που ιδρύθηκε μετά τη μετατροπή του χριστιανικού ναού σε τζαμί (Suluca camii)¹⁰.

⁹ Ευχαριστούμε για την πληροφορία τον ιδιοκτήτη της οικίας, αρχιτέκτονα Π. Δεβολή.

¹⁰ Tafrafi, *Topographie*, ό.π. (υποσημ. 1), ένθετος χάρτης. Βλ. σχετ. Ευγγόπουλος, «Τὸ Κεραμεντίμ-τζαμί», ό.π. (υποσημ. 1), 193· ο ίδιος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 142-143. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 12.

Παρά την προφανή του αρχαιότητα, η παλαιότερη μνεία του ναού περιέχεται στη «Διήγηση του Ιγνατίου»¹¹, η οποία, αν και διασώθηκε σε μεταγενέστερο χειρόγραφο, του 12ου-13ου πιθανώς αιώνα¹², δύναται, σύμφωνα με εσωτερικές ενδείξεις του κειμένου, να χρονολογηθεί στα τέλη του 9ου αιώνα¹³. Πέρα από την –ασφαλώς αναληθή ιστορικά– θρυλούμενη παράδοση σχετικά με την ίδρυση του ναού από την εν κρυπτώ χριστιανή, κόρη του Μαξιμιανού, Θεοδώρα, σε χώρο ιδιωτικού ρωμαϊκού βαλανείου, το κείμενο μαρτυρεί παλαιότερη –όχι όμως κατ' ανάγκη και την πρώτη– αφιέρωση του ναού στον προφήτη Ζαχαρία. Στο ίδιο κείμενο περιγράφονται επίσης οι συνθήκες «θαυματουργής» αποκάλυψης της ψηφιδωτής παράστασης της Θεοφάνειας στην αψίδα του κατά τη διάρκεια σεισμού στα χρόνια του Λέοντα του Αρμενίου (813-820), η οποία είχε ως συνέπεια τη μεταβολή κατά τον 9ο αιώνα της αφιέρωσης του ναού¹⁴. Το γεγονός δηλώνεται και στον βίο του αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου, ο οποίος, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη κατά έναν περίπου αιώνα μαρτυρία του Ιωάννη Διακόνου, έγινε περί το 831 μοναχός στο *Ιερόν φροντιστήριον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος... τοῦ Λατόμου νῦν ἐκ τοῦ γεγεννημένου θαύματος ὀνομάζεται*¹⁵.

Ο πρώτος ναός, πρώτο μισό του 6ου αιώνα

Βάσει στοιχείων της αρχιτεκτονικής αλλά και του ψηφιδωτού διακόσμου, η χρονολόγηση του οποίου –βάσει εικονογραφικών και τεχνοτροπικών κριτηρίων¹⁶– παρέχει ένα *terminus ante quem* της ανέγερσης του κτηρίου, φαίνεται ότι ο ναός ιδρύθηκε πιθανότατα κατά το πρώτο μισό του 6ου αιώνα, ως σταυρικός, εγγεγραμμένος σε τετράγωνο πλευράς 12 μέτρων. Ο ναός (Εικ. 2. 9-14) αποτελείτο από τέσσερις, ισομήκεις, σταυρικά διατεταγμένες, κεραίες, πλάτους 3,5 μέτρων, που σχημάτιζαν ισοσκελή σταυρό. Το ανατολικό σκέλος του σταυρού απέληγε σε ημικυκλική αψίδα, με χορδή 2,90 μ. και βάθος 1,90 μ., στην οποία ανοιγόταν μεγάλο δίλοβο παράθυρο. Η κύρια είσοδος του ναού διαμορφωνόταν, όπως μαρτυρούν οι ανασκαφικές έρευνες του Α. Ξυγγόπουλου, στο πέρας της δυτικής κεραίας¹⁷. Ωστόσο, πιθανολογείται ότι έτερο θυραίο άνοιγμα διαμορφωνόταν και στη μη διατηρούμενη σήμερα νότια τοιχοποιία του ναού, όπως συμβαίνει σε πολλούς ναούς της πόλης, και συγκεκριμένα στο μέσο του τυμπάνου της νότιας κεραίας. Η μη ύπαρξη θυρώματος στην αντίστοιχη θέση της βόρειας πλευράς οφείλεται στον βράχο που εντοπίζεται ψηλότερα και, κατάλληλα λαξευμένος, αγκαλιάζει τον βόρειο τοίχο του μνημείου. Στο ανώτερο τμήμα των τυμπάνων των κεραιών του σταυρού διαμορφώνονταν μεγάλα δίλοβα παράθυρα με μαρμαρίνους αμφικίονες, από τα

¹¹ Η Διήγηση του Ιγνατίου περιέχεται στον κώδικα 34 της Μονής Εικοσιφοινίσσης. Βλ. σχετ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Varia graeca sacra*, Πετρούπολη 1909, 102-113. Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 172-178. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεία*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 48-55. Hoddipott, *Early Byzantine Churches*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 178-179.

¹² Grumel, «La mosaïque», ὅ.π. (υποσημ. 3), 165. Το ίδιο κείμενο περιέχεται και σε δύο χειρόγραφους κώδικες της μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους, που χρονολογούνται στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα, ο πρώτος, και το 1619 ο δεύτερος [Σ. Καδάς, «Διήγηση Ιγνατίου περί του ψηφιδωτού της Μονής Λατόμου (Διονυσίου 132.13 και 260.13)», *Κληρονομία* 20 (1988), 143-163. Βλ. σχετ. και Μάστορα, «Το ψηφιδωτό της Μονής Λατόμου», ὅ.π. (υποσημ. 5), 36 σημ. 2].

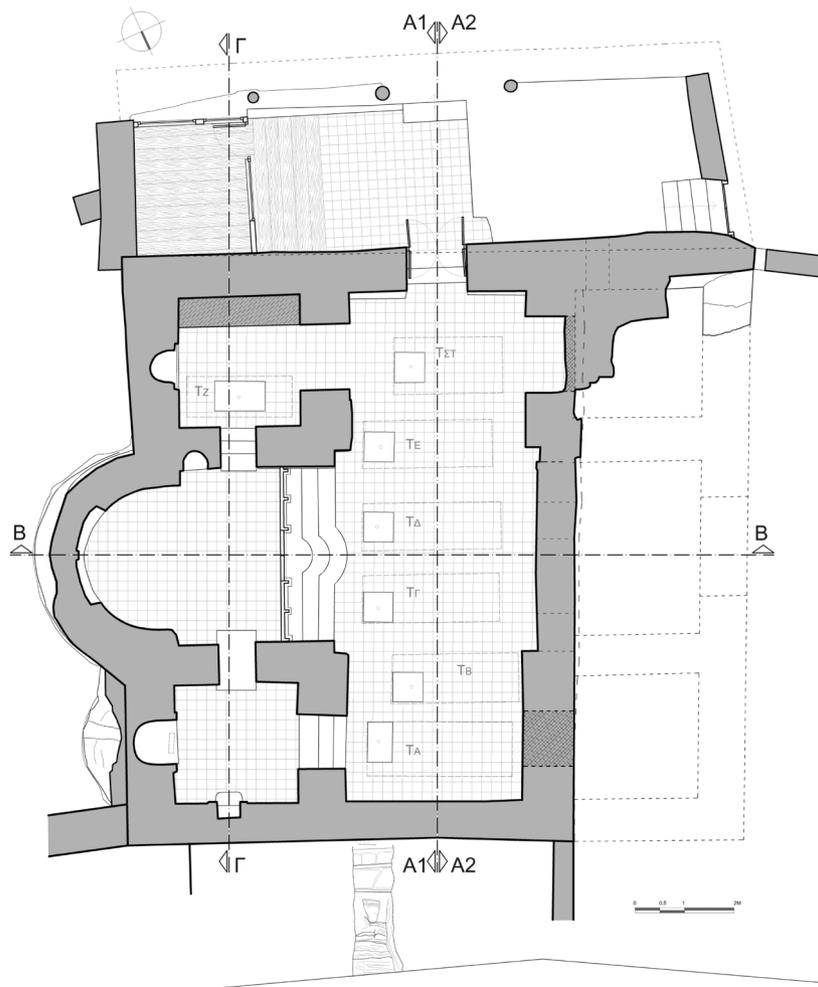
¹³ R. S. Cormack, «Painting after Iconoclasm», *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (University of Birmingham, March 1975), Birmingham 1979, 159.

¹⁴ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 176-177. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 14-15.

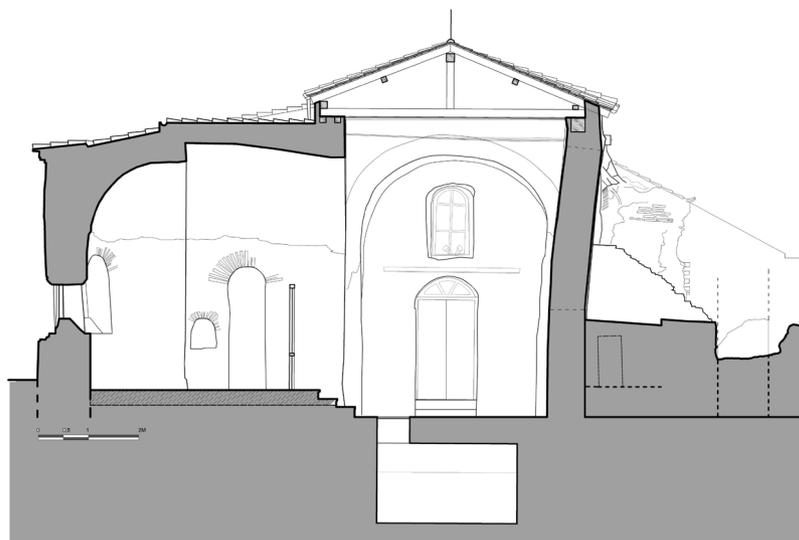
¹⁵ PG 105, 945B. Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 15, όπου η βιβλιογραφία περί του βίου του αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου από τον Ιωάννη Διάκονο.

¹⁶ Για την ψηφιδωτή παράσταση της Θεοφάνειας έχουν προταθεί, βάσει εικονογραφικών και τεχνοτροπικών κριτηρίων, διάφορες χρονολογήσεις από τα τέλη του 5ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα: για τις διάφορες προτάσεις σχετικά με τη χρονολόγηση της παράστασης, βλ. ὅ.π. (υποσημ. 5). Βάσει μορφολογικών και δομικών χαρακτηριστικών του κτηρίου, της σχέσης του με τους λαξευμένους καμαροσκεπείς τάφους που υπόκεινται των δαπέδων του, αλλά και μορφολογικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών της ψηφιδωτής παράστασης, οι διακοσμητικές λεπτομέρειες της οποίας απομακρύνονται από τα πρωτοβυζαντινά ψηφιδωτά του όψιμου 5ου και πρώιμου 6ου αιώνα στους ναούς της Θεσσαλονίκης, παρουσιάζοντας παράλληλα αναλογίες με ιουστινιάνεια ψηφιδωτά της Ραβέννας, θεωρούμε πιθανή τη χρονολόγηση του ναού και του ψηφιδωτού στις πρώτες δεκαετίες και έως τα μέσα του 6ου αιώνα. Πρόσφατα, βάσει επιγραφικών-παιονογραφικών στοιχείων, προτάθηκε από τον Γ. Βελένη μια χρονολόγηση του ψηφιδωτού στα τέλη του 6ου αιώνα [Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη» ὅ.π. (υποσημ. 6), 60].

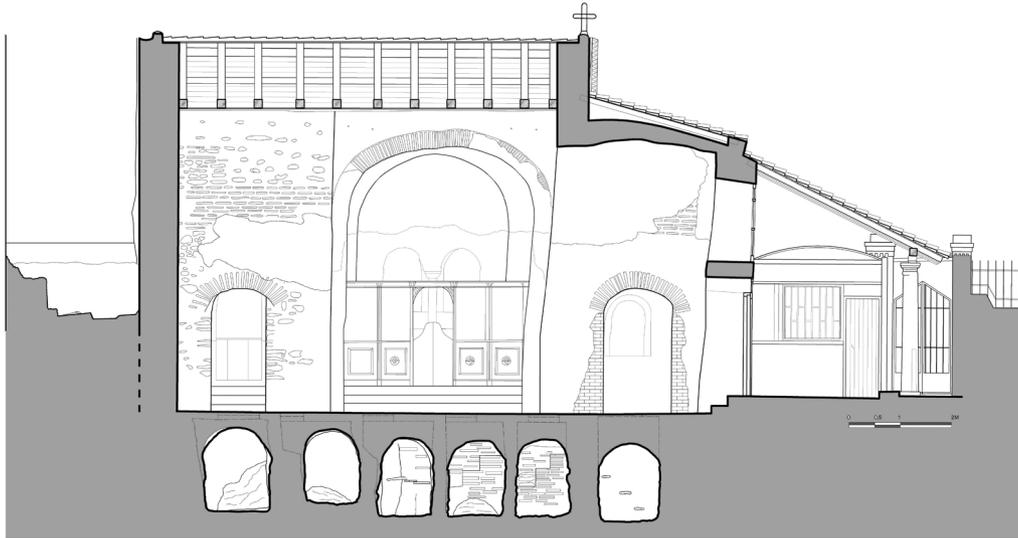
¹⁷ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 146.

Εικ. 9. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Κάτοψη.

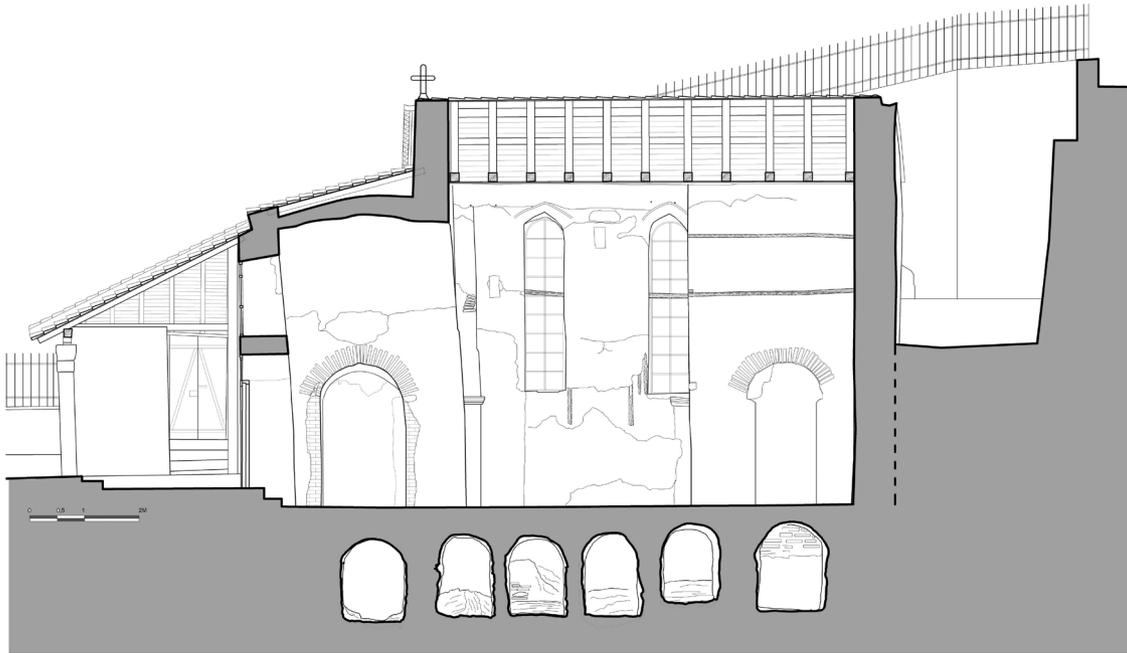
Εικ. 10. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Τομή Β-Β, κατά μήκος με προβολή προς νότο.

Εικ. 11. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Τομή Α1-Α1, κατά πλάτος με προβολή προς ανατολικά.

Εικ. 12. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Τομή Α1-Α1, κατά πλάτος με προβολή προς ανατολικά και ορθοφωτογραφική απόδοση του εσωτερικού.

Εικ. 13. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Τομή Α2-Α2, κατά πλάτος με προβολή προς τα δυτικά.

οποία διατηρούνται μόνο οι παραστάδες και τμήματα των τόξων του μεταγενέστερα φραγμένου παραθύρου της βόρειας πλευράς (Εικ. 15).

Στις γωνίες διαμορφώνονταν τετράγωνα διαμερίσματα, πλευράς 2,50 μ., τα οποία φαίνεται ότι αρχικώς επικοινωνούσαν με χαμηλά θυραία ανοίγματα, πλάτους 1-1,10 μ., μόνο με την εγκάρσια κεραία του σταυρού¹⁸ (Εικ. 2). Η χορδή του τόξου των θυραίων αυτών ανοιγμάτων ήταν ευρύτερη του μεταξύ των παραστάδων τμήματός τους κατά τρόπον ώστε στο επίπεδο γένεσης των τόξων οι παραστάδες των ανοιγμάτων να διαμορφώνουν ώμους, πλάτους 0,20 μ.¹⁹. Ο τρόπος αυτός δόμησης των τόξων, που συναντάται σε τοξωτά ανοίγματα πρωτοβυζαντινών κτηρίων, αποτελεί πιθανώς μια κατ' οικονομία πρακτική, καθώς, αφενός για να χρησιμοποιηθεί λιγότερη ξυλεία για τον ξυλότυπο και αφετέρου για να μένουν ανοιχτά τα περάσματα κατά την κατασκευή των θυρωμάτων, οι ξυλότυποι των τόξων στερεώνονταν αμφιέρειστα στις παραστάδες²⁰.

Η κατά συμμετρικό τρόπο συμπλήρωση της κάτοψης του ναού, που πρότεινε ο Α. Ξυγγόπουλος τη δεκαετία του 1920²¹, επιβεβαιώνεται σε γενικές γραμμές από τις νεώτερες έρευνες. Τομή στο δυτικό τμήμα της δυτικής κεραίας του ναού από τον Ε. Ν. Τσιγαρίδα τη δεκαετία του 1970 αποκάλυψε τη μεσοτοιχία μεταξύ της δυτικής κεραίας και του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος. Η τοιχοποιία αυτή αποτέλεσε τη βάση για την κατασκευή της λιθοκτιστής αντηρίδας που προστέθηκε στην ιστάμενη σήμερα δυτική τοιχοποιία²². Κατά την πρόσφατη διερεύνηση περιορισμένης έκτασης τομής με σκοπό την τεκμηρίωση της δυτικής πλευράς του μνημείου, στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης αποκατάστασής του, εντοπίστηκε σε μεγάλο ύψος η νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου (Εικ. 16), τμήμα της οποίας είχε ενσωματωθεί στον βόρειο τοίχο της ξυλόστεγης στοάς που κατασκευάστηκε κατά μήκος της

¹⁸ Βλ. Βελένης – Σέμογλου, «Νέα Προσέγγιση», ό.π. (υποσημ. 1), 24.

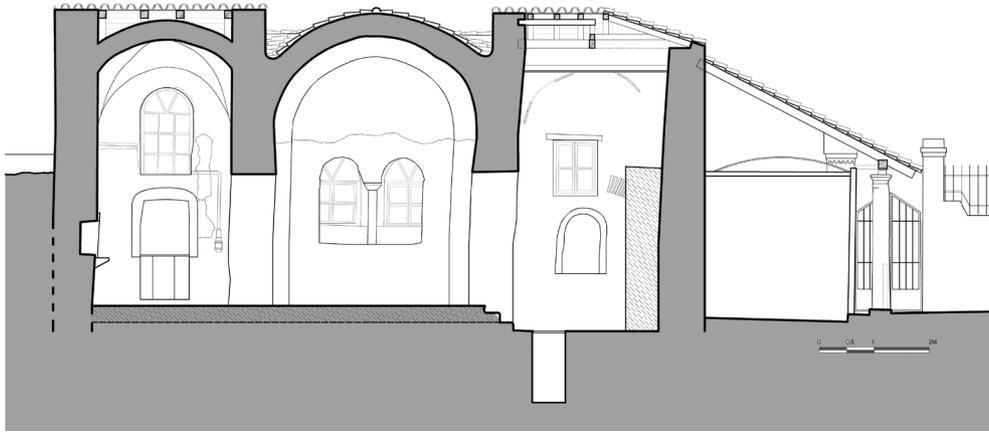
¹⁹ Σήμερα το χαρακτηριστικό αυτό των ανοιγμάτων είναι αλλοιωμένο από επεμβάσεις της περιόδου του μεσοπολέμου.

²⁰ Ενδεικτικά, αντίστοιχη είναι η διαμόρφωση των θυραίων

τόξων της πρώτης φάσης της Αχειροποιήτου. Βλ. Κ. Θ. Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος*, (διδασκαρική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016, τ. ΙΙ, 462.

²¹ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 146, εικ. 4.

²² ΑΔ 30 (1975), Μέρος Β'2 – Χρονικά, 263.

Εικ. 14. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Τομή Γ-Γ, κατά πλάτος με προβολή προς τα ανατολικά.

νότιας πλευράς του ναού την περίοδο 1920-1921. Παράλληλα, εντοπίστηκε σε επίπεδο θεμελίωσης ο τοίχος μεταξύ της δυτικής κεραίας και του βορειοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος.

Οι κεραίες του σταυρού στεγάζονταν με ημικυλινδρικές καμάρες, εκ των οποίων διατηρούνται κατά χώραν η ανατολική και η νότια. Ο κεντρικός χώρος, η κάλυψη του οποίου δεν σώθηκε, θα έφερε χαμηλωμένο ημισφαιρικό θόλο ή ασπίδα επί λοφίων, πιθανώς ενιαίας καμπυλότητας²³, χωρίς τύμπανο –ως συνάγεται από τα κατάλοιπα της ανωδομής του αρχικού ναού. Ο ναός είχε παλαιότερα αποκατασταθεί σχεδιαστικά από τον Α. Ξυγγόπουλο με υψηλό τρούλο με τετράγωνο τύμπανο²⁴ –άποψη που έγινε αποδεκτή από τον Στ. Πελεκανίδη²⁵ και έχει περάσει ως πληροφορία στα εγχειρίδια βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Η αποκατάσταση της ανωδομής του κεντρικού χώρου με τετραγωνικό τρούλο βασίστηκε αφενός στη φαινομενική ομοιότητα της κάτοψης του κυρίου ναού με το σταυρικό μασωλείο της Γάλλα Πλακιδιάς στη Ραβέννα και αφετέρου στην απουσία –σύμφωνα με τον Α. Ξυγγόπουλο– σφαιρικών τριγώνων²⁶, οι γενέσεις τριών εκ των οποίων

διατηρούνται, ωστόσο, κατά χώρα στη συμβολή των τόξων των καμαρών (Εικ. 17). Λόγω της απώλειας τόσο της βόρειας όσο και της δυτικής καμάρας του πρωτοβυζαντινού ναού δεν διατηρείται το βορειοδυτικό λοφίο το οποίο στήριζε τη θολωτή ανωδομή του κεντρικού χώρου. Όπως υποδεικνύει η θολωτή ανωδομή της πρόθεσης, που διατηρείται σε άριστη κατάσταση, τα γωνιαία διαμερίσματα στεγάζονταν με χαμηλές ασπίδες, με λοφία που αποτελούσαν τμήματα της ίδιας σφαιρικής επιφάνειας²⁷, με τις πλίνθους τους να μην διατάσσονται σε ομόκεντρους δακτυλίους αλλά να διανομούνται κοίλα τριγωνικά τεταρτημόρια κατά τη δόμηση χαμηλών σταυροθολίων (Εικ. 18, 19).

Σύμφωνα με την αποκατάσταση των στεγών του βυζαντινού ναού, που προτάθηκε από τον Α. Ξυγγόπουλο, οι δικλινείς κεραμοσκεπείς καλύψεις των κεραίων του σταυρού θα επεκτείνονταν πάνω από τα γωνιαία διαμερίσματα κατά τρόπον ώστε μόνο ο υποτιθέμενος τετράγωνος τρούλος να προεξέχει της στέγης²⁸. Η αποκατάσταση της ανωδομής κατ' αυτό τον τρόπο οφείλεται πιθανότατα σε σύγχυση που δημιουργήσαν οι νεώτερες στέγες του κτηρίου, μετά την απώλεια του δυτικού τμήματος του ναού και της θολωτής ανωδομής του κεντρικού τμήματος του, όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο.

²³ Βελένης – Σέμογλου, «Νέα Προσέγγιση», ό.π. (υποσημ. 1), 24.

²⁴ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 145-146, εικ. 4 και 7.

²⁵ Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεῖα*, ό.π. (υποσημ. 1), 56, εικ. 4.

²⁶ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 145.

²⁷ Βελένης – Σέμογλου, «Νέα Προσέγγιση», ό.π. (υποσημ. 1), 24.

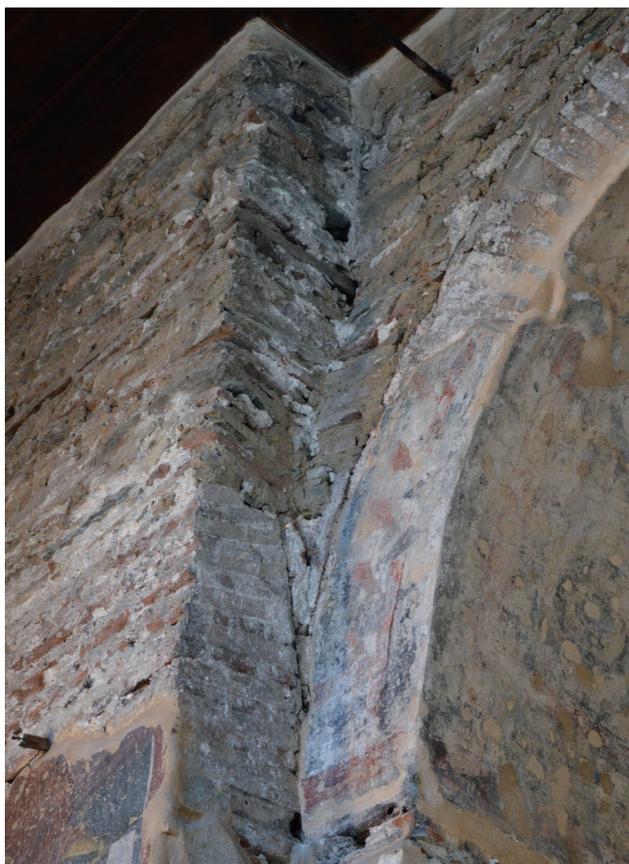
²⁸ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 145-146, εικ. 4 και 7.

Εικ. 15. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Άποψη της βόρειας πλευράς, όπου και τα κατάλοιπα του δίλοβου παραθύρου του πρωτοβυζαντινού ναού.

Εικ. 16α, β. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Άποψη της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού, Η οποία εντοπίστηκε ενσωματωμένη σε νεώτερες τοιχοποιίες. Διακρίνεται και τμήμα του μναρέ που ενσωματώθηκε στο νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα (β).

Εικ. 17α, β. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Αποψη του σημείου σύγκλισης της καμάρας της ανατολικής κεραίας με την καμάρα της βόρειας (αριστερά) και της νότιας (δεξιά) κεραίας του πρωτοβυζαντινού σταυρικού ναού. Διακρίνονται οι γενέσεις των λοφίων του ημισφαιρικού θόλου του κεντρικού χώρου.

Αντιθέτως, βάσει ενδείξεων που ήρθαν στο φως –κατά την αποκατάσταση των στεγών του ναού από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τα έτη 2000-2001 (Εικ. 18, 20)–, στα εξωράχια της ανατολικής καμάρας και της ασπίδας του βορειανατολικού γωνιαίου διαμερίσματος ο ναός δύναται να αποκατασταθεί με καμπύλη κεραμιωτή ή πιθανώς και μολύβδινη, κάλυψη η οποία θα ακολουθούσε τις πτυχώσεις των εξωραχίων των θόλων προβάλλοντας στη στέγη την εσωτερική διάρθρωση του κτηρίου²⁹. Είναι δε πιθανό η πτυχωτή

κάλυψη του ναού με την εναλλαγή καμαρών και ασπίδων-φουρνικών, που προσιδίαζε με την κάλυψη βυζαντινών λουτρών, να αποτέλεσε το έναυσμα για τη γένεση της θρυλούμενης παράδοσης που παρατίθεται στη διήγηση του Ιγνατίου ότι ο ναός ιδρύθηκε μέσω της μετατροπής ρωμαϊκού βαλανείου. Η παράδοση αυτή δεν υποστηρίζεται αρχαιολογικά από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πρωτοβυζαντινού ναού, που είναι ενσωματωμένα στο σημερινό κτήριο. Ο ναός φαίνεται ότι θεμελιώθηκε απ' ευθείας στον φυσικό βράχο, ο οποίος λαξεύτηκε ειδικά για τον σκοπό

²⁹ Αντίστοιχη κάλυψη με χαμηλό ημισφαιρικό θόλο επί λοφίων στο κεντρικό τετράγωνο και τέσσερις σταυρικά διατεταγμένες καμάρες στις κεραίες του σταυρού παρατηρείται στον σύγχρονο πιθανώς ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Άνω Κόθρι της Άνδρου, από τον οποίο ελλείπουν, ωστόσο, τα γωνιακά διαμερίσματα. Βλ. σχετ. Στ. Μαμαλούκος, «Η αρχιτεκτονική

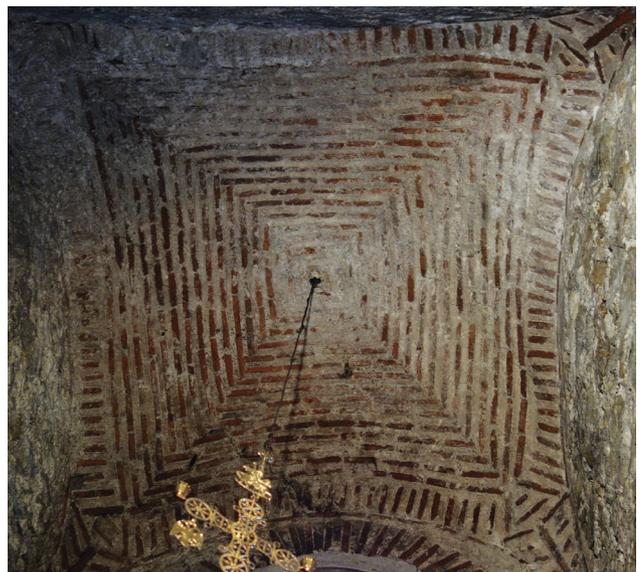
του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άνω Κόθρι της Άνδρου», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης «Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων»*, επιμ. Γ. Πάλλης, (Άνδριακά Χρονικά 43), Άνδρος 2016, 79-93.

Εικ. 18. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Το εξωράχιο της ασπίδας του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος κατά τις εργασίες αποκατάστασης των στεγών του ναού την περίοδο 2000-2001.

αυτό, σε θέση όπου δεν υπήρχε προγενέστερο κτήριο³⁰.

Οι όψεις του πρωτοβυζαντινού ναού ήταν επίπεδες-αδιάρθρες και τα μορφολογικά τους στοιχεία περιορίζονταν στα ανοίγματα των θυρών και των παραθύρων. Η δόμηση διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα κτήρια της ίδιας περιόδου στη Θεσσαλονίκη. Σε αντίθεση με την υψηλής ποιότητας μεικτή δόμηση των πρωτοβυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης, οι σύγχρονες τοιχοποιίες του ναού της μονής Λατόμου χαρακτηρίζονται αποκλειστικά από εγχόρηγη αργολιθοδομή που διακρίνεται από προχειρότητα, και έρχεται σε αντίθεση με την άριστα εκτελεσμένη οπτοπλινθοδομή της θολωτής ανωδομής του ίδιου ναού, που διατηρείται στις καμάρες της νότιας και ανατολικής κεραίας, στον τεταρτοσφαιρικό θόλο της ασπίδας και στην ασπίδα του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος.

Εικ. 19. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαυίδ), καθολικό. Το εσωράχιο της ασπίδας του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος.

³⁰ Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 13 σημ. 17.

Εικ. 20α, β. Μονή Λατόμου (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Το εξωράχιο της καμάρας και του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του ιερού κατά τις εργασίες αποκατάστασης των στεγών του ναού την περίοδο 2000-2001.

Ταφές

Στο δάπεδο της εγκάρσιας κεραίας του ναού ερευνήθηκαν το 1927 από τον Α. Ξυγγόπουλο έξι καμαροσκεπείς ταφικοί θάλαμοι, ενώ ένας κιβωτιόσχημος τάφος εντοπίστηκε στο εσωτερικό του νοτιανατολικού διαμερίσματος³¹ (Εικ. 9). Από το σύνολο αυτό οι ισομεγέθεις

³¹ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 151-152,

καμαροσκεπείς τάφοι Γ και Δ, που βρίσκονται στον άξονα της αψίδας, δυτικά του χώρου του πρεσβυτερίου, θεωρήθηκαν αρχαιότεροι των υπολοίπων και χρονολογήθηκαν στον 6ο ή τον 7ο αιώνα³². Στην καλυπτήρια πλάκα του τάφου Γ τεκμηριώθηκε από τον Α. Ξυγγόπουλο εγχάρακτο –μη εντοπιζόμενο σήμερα– σταυρόσχημο μονόγραμμα, που μεταγράφηκε και αναγνώστηκε ως ΕΥΔΩΡΟΥ³³.

Πρόσφατος καθαρισμός του εσωτερικού τους έκανε δυνατή την εκ νέου μελέτη τους. Οι δύο πρώτοι από βορρά ταφικοί θάλαμοι είναι λαξευμένοι ως τη γένεση της πλινθόκτιστης καμάρας τους στον γενεσίνο πράσινο σχιστόλιθο (Εικ. 21α) και κατασκευαστικά είναι σύγχρονοι του θεμελίου του πρωτοβυζαντινού ναού. Η καμάρα του βορειότερου τάφου Α φέρει υπόλευκο επίχρισμα, στην επιφάνεια του οποίου διατηρείται ερυθρού χρώματος λατινικός σταυρός με ευθύγραμμες τις απολήξεις των κεραιών. Οι τάφοι Γ (Εικ. 21β), Δ, καθώς και ο λίγο βραχύτερος τάφος Ε, που αντιστοιχεί στον νότιο πεσσότοιχο της αψίδας, είναι μερικώς λαξευμένοι στον φυσικό βράχο που διαμορφώνει τη δυτική στενή τους πλευρά, ενώ τα επιμήκη τοιχώματα και οι καμάρες τους δομούνται με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Βαθύ αρμολόγημα με ισχυρή κεραμοκονία με ιδιαίτερα χονδρόκοκκα αδρανή, που εντοπίζεται σε μεγάλη έκταση των καμαρών τους, οφείλεται πιθανώς σε μεταγενέστερη επισκευή τους. Και στους πέντε διαμορφώνεται στη δυτική πλευρά κτιστή κλίμακα καθόδου. Οι τάφοι αυτοί λόγω της οργάνωσής τους στον χώρο και της κατασκευής τους με ολική ή μερική λάξευση του βράχου, πρέπει να αποδοθούν στη φάση θεμελίωσης του ναού. Από αυτούς διαφοροποιείται ελαφρά ο νοτιότερος, ευρύτερος και εξ ολοκλήρου πλινθόκτιστος ταφικός θάλαμος ΣΤ (Ζ κατά Ξυγγόπουλο), το εσωτερικό του οποίου διατηρείται επιχρισμένο, χωρίς, ωστόσο, ίχνη διακόσμου. Η κλίμακα καθόδου με σχιστολιθικές πλάκες που εξέχουν

εικ.2-3. Σ. Ακριβοπούλου, «Οι πρώτες ενάστιες ταφές στη Θεσσαλονίκη», Ι. Βαραλής – Φλ. Καραγιάννη (επιμ.), *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, Θεσσαλονίκη 2017, 45.

³² Ε. Μαρκή, *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006, 226. Βλ. και Ακριβοπούλου, «Ενάστιες ταφές», ὅ.π. (υποσημ. 31), 45.

³³ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 151, εικ. 9. Ακριβοπούλου, «Ενάστιες ταφές», ὅ.π. (υποσημ. 31), 45.

Εικ. 21α, β. Μονή Λατόμιον (Όσιος Δανίδ), καθολικό. Οι καμαροσκεπείς τάφοι Α (αριστερά) και Γ (δεξιά), που εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού.

του επιχρίσματος, διαφοροποιείται των υπολοίπων, χωρίς, ωστόσο, να δύναται, βάσει των παραπάνω διαφορών, να θεωρηθεί μεταγενέστερος.

Μεταγενέστερος της ίδρυσης του ναού είναι κατασκευαστικά μόνο ο κιβωτιόσχημος τάφος που διανοίχτηκε στο πάτωμα του νοτιανατολικού διαμερίσματος, σε επαφή σχεδόν με τη θεμελίωση του βορείου τοίχου του. Ο τάφος, πλινθόκτιστος κατά τις τρεις πλευρές, χρησιμοποιεί τον φυσικό βράχο μόνο στην ανατολική στενή πλευρά του, χωρίς, ωστόσο, να τον διαμορφώνει κατακόρυφα ώστε να σχηματιστεί επίπεδη επιφάνεια. Οι τρεις πλευρές του φέρουν λευκό επίχρισμα με

γραπτό διάκοσμο με ερυθρό χρώμα³⁴ (Εικ. 22). Τόσο στη στενή πλευρά όσο και στις επιμήκεις σχηματίζονται ένας και από τρεις αντίστοιχα λατινικοί σταυροί με ευθύγραμμες τις απολήξεις των κεραιών, οι οποίοι πλαισιώνονται από σχηματοποιημένους κλάδους δάφνης (;). Δίπλα στον ανατολικό σταυρό της νότιας πλευράς αναγράφεται συντετημημένη η φράση *ΤΟΥ ΘΕΟΥ* (Εικ. 23), ενώ δίπλα στον αντίστοιχο σταυρό της απέναντι, βόρειας, πλευράς, προστίθεται δεύτερος

³⁴ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὀ.π. (υποσημ. 1),

μικρότερος σταυρός, κάτωθεν του οποίου επιγράφεται πλήθος λέξεων, που λόγω του περιορισμένου χώρου συμπιέσσονται ή αλληλοκαλύπτονται με τρόπον που καθίστανται δυσανάγνωστες. Μεταξύ αυτών διαβάζεται καθαρά η λέξη ΠΑΥΛΟΥ³⁵ και πιθανώς η λέξη ΠΛΟΤΗΝΟΥ (ΠΛΩΤΙΝΟΥ) (Εικ. 24). Βάσει του ανεικονικού διακόσμου με μονοχρωματικούς, ερυθρούς σταυρούς και του τρόπου γραφής των επιγραφών, η κατασκευή του μοναδικού κιβωτιόσχημου τάφου του ναού δύναται να χρονολογηθεί στον 8ο ή στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα³⁶.

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του κατεστραμμένου δυτικού τμήματος του μνημείου, πέραν του τμήματος της θεμελίωσης της εξωτερικής δυτικής τοιχοποιίας και του βόρειου τοίχου της δυτικής κεραίας του πρωτοβυζαντινού ναού, εντοπίστηκαν τα ερείπια και έτερης συστάδας καμαροσκεπών τάφων, κάτω από τη στάθμη του δαπέδου της νότιας κεραίας. Επέκταση της έρευνας δυτικά του δυτικού θυραίου τοίχου του πρωτοβυζαντινού ναού έφερε στο φως την ανωδομή ενός ακόμη καμαροσκεπούς τάφου, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου ενός πιθανολογούμενου παλαιότερα νάρθηκα ή περιστώου του ναού³⁷. Τα νέα αυτά ευρήματα ανεβάζουν τον αριθμό των πρωτοβυζαντινών καμαροσκεπών τάφων σε τουλάχιστον εννέα, καταδεικνύοντας ότι οι κτιστοί ταφικοί θάλαμοι αναπτύσσονταν στο σύνολο του μνημείου, ενώ πιθανώς επεκτείνονταν και στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του.

Η ύπαρξη τουλάχιστον ενός ακόμη πρωτοβυζαντινού τάφου εικάζεται κάτω από το πάτωμα του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος, στον βόρειο τοίχο του οποίου και πάνω από το τόξο του θυραίου ανοίγματος προς τη νότια κεραία του σταυρού διατηρείται τμήμα πρωτοβυζαντινής τοιχογραφίας ταφικού χαρακτήρα με κόκκινο καλοσχηματισμένο σταυρό σε λευκό βάθος πλαισιωμένο από κλάδους³⁸.

Όπως υποδεικνύουν οι σύγχρονοι με τη θεμελίωση του ναού³⁹–καμαροσκεπείς ταφικοί θάλαμοι, που υπόκεινται του δαπέδου του ναού, σε συνδυασμό με τον σωτηρολογικό χαρακτήρα της ψηφιδωτής Θεοφάνειας που κοσμεί το τεταρτοσφαίριο της αψίδας (Εικ. 5), αλλά και την τοιχογραφία του νοτιοδυτικού διαμερίσματος (Εικ. 16), ο ναός θα είχε αρχικώς ταφικό χαρακτήρα⁴⁰. Παραμένει ανοικτό, ωστόσο, το ερώτημα ως προς το ποιος ήταν ο αρχικός χαρακτήρας του ναού. Είναι πιθανόν να πρόκειται –όπως υποδεικνύει ο αρχιτεκτονικός του τύπος– για ένα πρωτοβυζαντινό σταυρικό μαρτύριο⁴¹, αφιερωμένο σε άγνωστο μάρτυρα ή μάρτυρες, το οποίο ανεγέρθηκε με δαπάνες της ανώνυμης δωρήτριας, η υπέρ ευχής αφιερωματική επιγραφή⁴²

³⁹ Σημειώνεται ότι ο Α. Ξυγγόπουλος είχε θεωρήσει το σύνολο των τάφων μεταγενέστερους της ίδρυσης του πρωτοβυζαντινού ναού [ό.π. (υποσημ. 1), 152], ενώ η Ε. Μαρκή [*H Νεκρόπολη*, ό.π. (υποσημ. 33), 226] θεώρησε πρωτοβυζαντινούς και συνεπώς σύγχρονους του ναού μόνο τους δύο τάφους Γ και Δ στον άξονα του ιερού βήματος. Αντιθέτως, η Σ. Ακριβοπούλου [ό.π. (υποσημ. 32), 45] πρότεινε –ορθώς– μια χρονολόγηση για το σύνολο των καμαροσκεπών τάφων του ναού στον 6ο αιώνα.

⁴⁰ Βλ. σχετ. Βελένης – Σέμογλου, «Νέα Προσέγγιση», ό.π. (υποσημ. 1), 24. Ακριβοπούλου, «Ενάστιες ταφές», ό.π. (υποσημ. 32).

⁴¹ Βλ. σχετ. Grabar, *Martyrium*, ό.π. (υποσημ. 4), 146, ο οποίος θεωρεί τον ναό ταφικό μνημείο αφιερωμένο –λόγω της διήγησης του Ιγνατίου– στον προφήτη Ζαχαρία.

⁴² *Υπὲρ Εὐχῆς [ἧς οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα]*. Βλ. σχετ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au Ve siècles* [BCH suppl. VIII], Αθήνα – Παρίσι 1983, 97-99. Οι επιγραφές *υπὲρ ευχής* αποτελούν κοινό τύπο της ύστερης αρχαιότητας και η χρήση τους γενικεύεται κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. σχετ. Ch. Bakirtzis, «Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoietos à Thessalonique», *Actes du IX Congrès International d'Archeologie Chrétienne* (Roma, 21-27.9.1975), τ. Β', Ρώμη – Città del Vaticano 1978, 40-41, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία, καθώς αποτελούν μέσο έκφρασης της επιθυμίας των δωρητών να λάβουν την ευλογία του Θεού. Η αντικατάσταση του ονόματος από τη φράση *οὗ (ἢ ἧς) οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα*, με την οποία διατηρείται η ανωνυμία του δωρητή, είναι ιδιαίτερα συνήθης την ίδια περίοδο, καθώς με αυτό τον τρόπο εκφράζεται η ταπεινότητα του χριστιανικού ιδεώδους [Bakirtzis, ό.π., 38. Ε. Ν. Τσιγαρίδας – Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μουσεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 87-90. Ch. Roueche, «Interpreting the signs: anonymity and concealment in Late Antique inscriptions», Η. Amirav – Β. ter Haar Romeny (επιμ.), *From Rome to Constantinople. Studies in Honor of*

³⁵ Ό.π., 151.

³⁶ Αντιπαραβάλλεται ενδεικτικά ο ανεικονικός διάκοσμος με σταυρούς και η γραπτή επιγραφή στο εσωτερικό ταφικού ναυδρίου αφιερωμένου στην Αγία Αθανασία στο Ριζοκάρπασο της Κύπρου, που έχει χρονολογηθεί την ίδια περίοδο. Βλ. Α. Φούλιας, «Ανεικονικός διάκοσμος και μια πρώιμη βυζαντινή επιγραφή από τον ναό της Αγίας Αθανασίας στο Ριζοκάρπασο», *Βυζαντινά* 30 (2010), 203-229.

³⁷ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 146.

³⁸ Βλ. σχετ. Ακριβοπούλου, «Ενάστιες ταφές», ό.π. (υποσημ. 32), 45.

της οποίας συνοδεύει τον ψηφιδωτό διάκοσμο της αφίδας. Δεν μπορεί να αποκλειστεί, ωστόσο, η περίπτωση ο ναός να ανεγέρθηκε ως το ιδιωτικό μαυσωλείο μιας αριστοκρατικής οικογένειας της Θεσσαλονίκης. Σε κάθε περίπτωση, ο ναός μετατράπηκε εν συνεχεία, μετά την εγκατάλειψή του, πιθανώς την περίοδο της εικονομαχίας, σε καθολικό μονής, την πιθανή αφιέρωση του οποίου στον προφήτη Ζαχαρία μνημονεύει η μεταγενέστερη διήγηση του Ιγνατίου. Σημειώνεται ότι σε κάθε περίπτωση, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο τα κτίσματα σταυρικής κάτοψης, είτε ελεύθερα, είτε εγγεγραμμένα, ανεγείρονταν κατά κανόνα ως μαρτύρια «τοπικών ηρώων» του χριστιανισμού ή ως μαυσωλεία ή ως ταφικά παρεκκλήσια για την ταφή σημαντικών προσώπων⁴³.

Averil Cameron, Leuven – Παρίσι 2007, 221-234]. Ανάλογες αφιερωματικές επιγραφές, τόσο επώνυμων όσο και ανώνυμων δωρητών, απαντούν συχνά στα εντοιχία ψηφιδωτά ναών της Θεσσαλονίκης. Στη Θεσσαλονίκη ο τύπος της ανώνυμης επιγραφής, πέρα από το πρωτοβυζαντινό ψηφιδωτό του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας του καθολικού της μονής Λατόμου [βλ. Feissel, ό.π. και Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Μονή Λατόμου», ό.π. (υποσημ. 5), 190] εντοπίζεται στον ψηφιδωτό διάκοσμο του νότιου τόξου του τριβήλου της Αχειροποιήτου [Κ. Θ. Ράπτης, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: μια επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα εντοιχία ψηφιδωτά του τριβήλου», ΔΧΑΕ ΛΔ΄ (2013), Αφιέρωμα στον Χαράλαμπο Μπούρα, 284, 287, εικ. 5, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία], δύο φορές στο πρώτο και το τέταρτο διάχωρο των κατεστραμμένων από την πυρκαγιά του 1917 εντοιχίων ψηφιδωτών της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου [Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Μνημεία τῆς ἐν Θεσσαλονίκη λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου», ΒΖ 17 (1908), 343. R. Cormack, «The Mosaic Decoration of S. Demetrius, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George», BSA 64 (1969), 25, 39. X. Μπακιρτζής, «Άγιος Δημήτριος», X. Μπακιρτζής (επιμ.), Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης. 4ος-14ος αιώνας, Αθήνα 2012, 150, 156], και σε αφιερωματικό ψηφιδωτό πίνακα του 7ου-8ου αιώνα στην ίδια βασιλική (Γ. και Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1952, 197. Α. Μέντζος, Τα ψηφιδωτά της ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα μ.Χ., Θεσσαλονίκη 2010, 87. Μπακιρτζής, ό.π., 164).

⁴³ Για σταυρική μαρτύρια, βλ. ενδεικτικά Krautheimer, Αρχιτεκτονική, ό.π. (υποσημ. 1), 45-47, 228. Βλ. ακόμη Ćurčić, Architecture in the Balkans, ό.π. (υποσημ. 1), 147-152.

Ο ναός ως καθολικό μονής

Στους αιώνες που ακολούθησαν, πιθανώς μετά τη μετατροπή του σε καθολικό μονής, το κτήριο υπέστη μετατροπές για την προσαρμογή του στο λειτουργικό τυπικό, με πλέον χαρακτηριστική τη διάνοιξη στενών θυραίων ανοιγμάτων για την επικοινωνία του πρεσβυτερίου με τα δύο ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα –που αρχικά θα αποτελούσαν ανεξάρτητα παρεκκλήσια–, τα οποία μετατράπηκαν σε πρόθεση και διακονικό. Τη μεταγενέστερη ένωση των δύο αυτών διαμερισμάτων με την ανατολική κεραία προδίδει η πρόχειρη διάνοιξη των ιδιαίτερα ψηλών και στενών ανοιγμάτων, το τοξωτό υπέρθυρο των οποίων δομείται με πλίνθους μόνο στην πλευρά τους προς τον χώρο του πρεσβυτερίου. Στις πλευρές προς τα παραβήματα η διάτρηση του τοίχου σε σχήμα τόξου σταθεροποιήθηκε με την επίχριση του αδέξια σχηματισμένου εσωραχίου. Πρόκειται πιθανώς για την περίπτωση διάνοιξης δύο προϋπαρχόντων τυφλών αφιδωμάτων που διαμόρφωναν τους πλευρικούς τοίχους της ανατολικής κεραίας του πρωτοβυζαντινού κτηρίου⁴⁴, το τόξο των οποίων διατηρήθηκε στη μια πλευρά, χωρίς, ωστόσο, να επαναληφθεί στη δευτερεύουσα πλευρά του ανοίγματος. Την ίδια περίοδο διανοίχθηκαν πιθανώς, στον ανατολικό τοίχο των ίδιων διαμερισμάτων, αβαθείς κόγχες για την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών της νέας τους χρήσης.

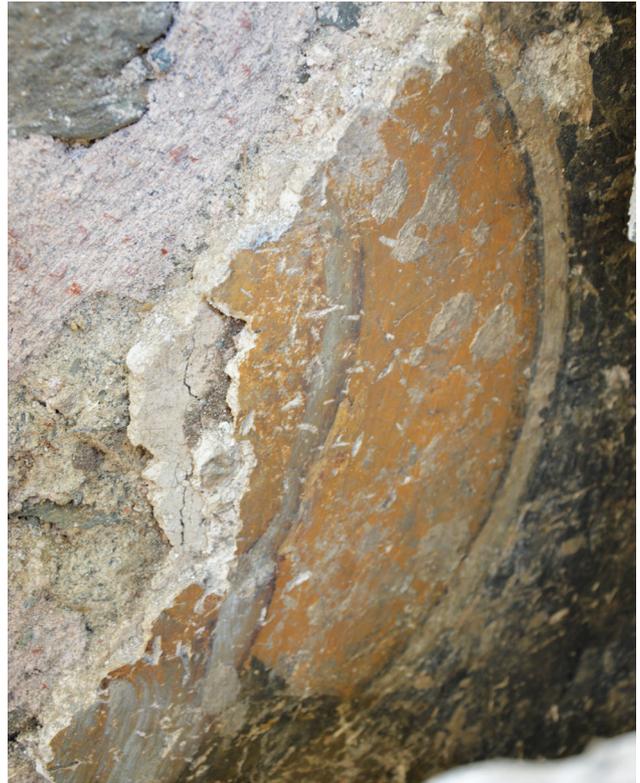
Φαίνεται ότι ο σεισμός που συντάραξε την πόλη την περίοδο βασιλείας του Λέοντα Ε΄ (813-420)⁴⁵, γνωστός από τη διήγηση του Ιγνατίου⁴⁶ περί της «θαυματουργού» επανεμφάνισης του ψηφιδωτού διακόσμου τού εν λόγω ναού μέσω της πτώσης του δέρματος και του στρώματος κονιάματος που το κάλυπτε, δεν επηρέασε στατικά το μνημείο. Οι επισκευές του 9ου αιώνα με χαρακτηριστική ερυθρή κεραμοκονία, η οποία στους μεγάλους ναούς της πόλης σχετίζεται με εκτεταμένα προγράμματα αποκατάστασης⁴⁷, περιορίζονται στον υπό εξέταση ναό σε τοπικές επισκευές και αρμολογήματα

⁴⁴ Βλ. σχετ. Βελένης – Σέμογλου, «Νέα Προσέγγιση», ό.π. (υποσημ. 1), 24.

⁴⁵ Κ. Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1994, 3, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁶ Βλ. υποσημ. 12.

⁴⁷ Ράπτης, Αχειροποίητος, ό.π. (υποσημ. 21), τ. III, 778-783.

Εικ. 25α, β. Μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ), καθολικό. Κατάλοιπα τοιχογραφικού διακόσμου του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα στη δυτική-εξωτερική- παρειά του δυτικού τοίχου του ναού.

στις τοιχοποιίες του ανατολικού τμήματός του. Ανάλογη ερυθρή κεραμοκονία εντοπίζεται και στις καμάρες των κεντρικών τάφων (Εικ. 21β), η δόμηση των οποίων, λόγω του φόβου επικείμενου σεισμού, επισκευάστηκε ή ενισχύθηκε την περίοδο αυτή.

Σε βυζαντινούς, επίσης, χρόνους, που δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν ειδικότερα, έγινε αναδόμηση των τόξων του δίλοβου παραθύρου της αψίδας με λεπτότερες των αρχικών πλίνθους, χωρίς, ωστόσο, να διαταραχθεί η ανωδομή της αψίδας.

Πέραν των τμημάτων του ανεικονικού ζωγραφικού διακόσμου, τα οποία αποδίδονται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο⁴⁸ (Εικ. 6) –χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η τοιχογράφηση της καμάρας του ιερού με ανεικονικό διάκοσμο κατά την εικονομαχική περίοδο, παράλληλα με την κάλυψη της πρωτοβυζαντινής

ψηφιδωτής παράστασης της Θεοφάνειας (Εικ. 5)–, διατηρούνται τμηματικά και μεταγενέστερες φάσεις τοιχογράφησης. Όπως μαρτυρούν τα εκτεταμένα κατάλοιπα τοιχογραφιών που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα (Εικ. 7) και στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα⁴⁹, ο ναός ανακαινίστηκε δύο τουλάχιστον φορές κατά τη μέση και εν συνεχεία την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Πρόσφατα εντοπίστηκαν δύο στρώματα τοιχογράφησης στην εξωτερική παρειά του νοτίου πέρατος του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού. Το νεώτερο εκ των δύο διατηρεί το δεξί ήμισυ της κεφαλής και του φωτοστέφανου ενός ηλικιωμένου γενειοφόρου αγίου (Εικ. 25α, β), που δύναται να αποδοθεί στην κοινή-νεαία φάση τοιχογράφησης του ναού. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει την άποψη του Α. Ξυγγόπουλου για την

⁴⁸ Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 25-173· ο ίδιος, «Η μνημειακή ζωγραφική», ό.π. (υποσημ. 7), 81-82. Gkiolles, «Monumentale Wandmalereien», ό.π. (υποσημ. 6), 73-74.

⁴⁹ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ό.π. (υποσημ. 1), 156-158. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 25-173. Ο ίδιος, «Η μνημειακή ζωγραφική», ό.π. (υποσημ. 7), 77-104.

ύπαρξη ενός, ανεπιβεβαίωτης μορφής, περιστώου⁵⁰, το οποίο θα προστέθηκε όμως στο πρωτοβυζαντινό κτήριο μετά τη μετατροπή του σε καθολικό μονής, και σίγουρα έως τη μέση βυζαντινή περίοδο. Δεδομένου ότι κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού ο φυσικός βράχος εντοπίζεται ψηλά, δύναται να υποθεθεί ότι πρόκειται πιθανώς για στοά σχήματος Γ, που αναπτυσσόταν κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του ναού⁵¹.

Οθωμανικοί χρόνοι

Δεν είναι γνωστός ο χρόνος μετατροπής του ναού σε τέμενος⁵². Δύναται, ωστόσο, να υποθεθεί ότι τους χρόνους μετά την άλωση της πόλης, το 1430, οι μοναχοί επέστρεψαν στις εγκαταστάσεις της μονής, καθώς το όνομα *Suluca manastir*, το οποίο, σύμφωνα με *τεφτέρι* απογραφής του πρώτου 16ου αιώνα, αποδίδεται στην ολιγοπληθή – με μόνο τριάντα μία οικογένειες – γειτονία της⁵³, μαρτυρεί τη διατήρηση του χριστιανικού χαρακτήρα του χώρου⁵⁴.

Ωστόσο, αντίθετα με την κρατούσα θεωρία ότι κατά την περίοδο μετατροπής του σε τζαμί ο ναός είχε ήδη απολέσει το δυτικό τμήμα του – γεγονός που είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψή του από τους μοναχούς που τον λειτουργούσαν⁵⁵, φαίνεται ότι ο ναός διατηρείτο ακέραιος την περίοδο μετατροπής του σε τζαμί. Τομή στη δυτική κεραία του σταυρού έδειξε ότι η τελευταία διαμόρφωση του δαπέδου του έγινε με εξάπλευρες πλίνθους, που αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο σε δάπεδα τεμενών του 15ου, 16ου και πρώτου 17ου αιώνα⁵⁶. Πέραν τούτου, από τον τρόπο πρόσκτησης του

μυναρέ στη νοτιοδυτική γωνία του βυζαντινού ναού, φαίνεται ότι ο μυναρές δεν κατέλαβε τη θέση του ήδη κατεστραμμένου νοτιοδυτικού διαμερίσματος του ναού, όπως είχε παλαιότερα υποστηριχθεί. Αντιθέτως, οι τεχνίτες της εποχής εκμεταλλεύτηκαν για την ανέγερση του μυναρέ τις τοιχοποιίες του τετράγωνης κάτοψης νοτιοδυτικού διαμερίσματος, το οποίο, μη έχοντας οπτική επαφή με το μιχράμπ, κατέστη άχρηστο για τη λειτουργία του τεμένους. Έτσι, οι περιμετρικές τοιχοποιίες του διαμερίσματος ενισχύθηκαν εσωτερικά, προκειμένου να καταστούν ικανές να φέρουν τα φορτία του μυναρέ. Το κωνικό τμήμα του μυναρέ, για τη μετάβαση από την κυβική βάση στον κυλινδρικό κορμό, δημιουργήθηκε στο ύψος της θολωτής κάλυψης του γωνιαίου διαμερίσματος του βυζαντινού κτηρίου (Εικ. 16β), η ασπίδα του οποίου διανοίχτηκε προσηκτικά για την κατασκευή της κλίμακας ανόδου στον εξώστη.

Το σύνολο των εκτεταμένων επεμβάσεων που σχετίζονται με τον περιορισμό του ναού στις σημερινές του διαστάσεις και αφορούν κατά κανόνα στην εντόχιση των τοξωτών θυραίων ανοιγμάτων των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων, την ανέγερση του δυτικού σήμερα τοίχου (Εικ. 4) και τη στέγαση του κεντρικού χώρου και της βόρειας κεραίας με δικλινή ξύλινη στέγη, φέρουν δομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του όψιμου 18ου αιώνα. Ανάλογες επεμβάσεις έχουν τεκμηριωθεί και σε άλλα μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπως η Αχειροποίητος, και έχουν ερμηνευτεί ως επισκευές μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς του θέρους του 1759⁵⁷, που, σύμφωνα με βενετικά και οθωμανικά αρχεία, προκάλεσαν τεράστια ζημιά στα κτήρια και στις αστικές υποδομές της πόλης, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας είχε μετατραπεί σε σωρό ερειπίων⁵⁸. Το γεγονός ότι, όπως και στην Αχειροποίητο, οι εκτεταμένες καταστροφές του κτηρίου από τον συγκεκριμένο σεισμό επικεντρώνονται στο δυτικό τμήμα του μνημείου μαρτυρεί πιθανώς τη διεύθυνση του σεισμού και

⁵⁰ Ξυγγόπουλος, «Τὸ καθολικὸν», ὅ.π. (υποσημ. 1), 146, εικ. 1-8.

⁵¹ Μελλοντική έρευνα δύναται να φωτίσει πιθανώς την έκταση του περιστώου και την ανοικτή ή κλειστή διαμόρφωση των όψεών του, καθώς και τον τρόπο κάλυψής του με ξύλινη στέγη ανάλογη της μονοκλινούς στέγης της υφιστάμενης νεότερης νότιας στοάς που προστέθηκε στον ναό την περίοδο 1920-1921, ή με θολωτή κάλυψη αντίστοιχη εκείνης έτερων περιστώων βυζαντινών ναών.

⁵² Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 18.

⁵³ Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 81-82.

⁵⁴ Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 18.

⁵⁵ Ο.π., 19.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Ράπτης, «Το Τζαμί του Χαμζά Μπέη (Αλ-

καζάρ) στη Θεσσαλονίκη. Η αρχιτεκτονική του οθωμανικού μνημείου», *Μνημείο και Περιβάλλον* 12 (2015), 105-138.

⁵⁷ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ὅ.π. (υποσημ. 21), τ. III, 787-789.

⁵⁸ Βλ. σχετ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 338. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική*, ὅ.π. (υποσημ. 45), 31. Β. Papazachos – C. Papazachou, *The Earthquakes of Greece*, Θεσσαλονίκη 1997, 219. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ὅ.π. (υποσημ. 21), τ. III, 788.

υποδεικνύει ένα μοντέλο πρόκλησής τους. Δεδομένου ότι το πλέον ευάλωτο τμήμα ενός τεμένου, σε περίπτωση σεισμού, είναι ο μιναρές του, η πιθανή κατακρήμνιση του ανώτερου τμήματος του μιναρέ προς βορρά θα είχε ως συνέπεια την κατάρρευση της δυτικής καμάρας και της ανωδομής του βορειοδυτικού διαμερίσματος που δέχτηκαν τα φορτία του. Η απώλεια του αντερείσματος που πρόσφερε το βορειοδυτικό διαμέρισμα στην καμάρα της βόρειας κεραίας, είχε ως αποτέλεσμα τη ρηγματώση και την κατάρρευση τουλάχιστον του δυτικού της τμήματος. Η απώλεια των δύο εκ των τεσσάρων καμαρών διέρρηξε το στατικό σύστημα του κεντρικού θόλου, που με τη σειρά του θα κατέρρευσε τμηματικά. Αντιθέτως, το ανατολικό τμήμα του κτηρίου παρέμεινε ανεπηρέαστο, ενώ η νότια καμάρα που συνέχισε να αντιστηρίζεται από την ισχυρή κυβική βάση του μιναρέ, διατηρήθηκε στη θέση της με κάποιες ρηγματώσεις ή παραμορφώσεις. Φαίνεται ότι λόγω της αδυναμίας ή της έλλειψης συγκεκριμένης ανάγκης για αποκατάσταση του κτηρίου στην πρότερή του μορφή, γεγονός που συναντάται την ίδια περίοδο και στο σημαντικότερο για τους Οθωμανούς Εσκή Τζουμά τζαμί (Αχειροποίητος)⁵⁹, έγιναν μόνο οι απολύτως απαραίτητες επισκευές. Συγκεκριμένα, καθαιρέθηκαν τα εναπομείναντα τμήματα στη γένεση της ανατολικής πλευράς της βόρειας καμάρας καθώς και τα εξαρτώμενα από τα δύο ανατολικά λοφία τμήματα της ασπίδας του κεντρικού χώρου, και το εναπομείναν τμήμα του κτηρίου μετατράπηκε σε ξυλόστεγο με τον κατά μήκος άξονα να στρέφεται στην κατεύθυνση βορρά – νότου⁶⁰.

⁵⁹ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 21), τ. III, 787-789· ο ίδιος, «Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης ως Εσκή Τζουμά Τζαμί: Η μετατροπή της χριστιανικής βασιλικής σε ισλαμικό τέμενος και οι μεταμορφώσεις του μνημείου από την οθωμανική κατάκτηση έως την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος», *2nd Annual Conference of Byzantine and Medieval Studies* (Λευκωσία, 12-14 Ιανουαρίου 2018), Περιλήψεις ανακοινώσεων, Λευκωσία 2018, 80-81.

⁶⁰ Βλ. Α. Παπασωτηρίου – Ε. Φαντίδου – Κ. Θ. Ράπτης, «Το καθολικό της μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη – ανάλυση δομικών

Η επισκευή αυτή δύναται να ταυτιστεί πιθανώς με επισκευή που μαρτυρείται στο τζαμί επί Σελίμι Γ', το 1797⁶¹. Η ερείπωση του τεμένου για σαράντα με πενήντα χρόνια, από το 1759 έως το 1797, δύναται να εξηγηθεί από το εύρος των καταστροφών που υπέστη η Θεσσαλονίκη, με το σχετικά απομονωμένο τέμενος στο καθολικό της μονής Λατόμου να μην εντάσσεται στις προτεραιότητες της οθωμανικής διοίκησης της πόλης.

Ο ναός αλλοιώθηκε περαιτέρω κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Ο νότιος τοίχος του ναού είναι δομημένος πρόχειρα με αργούς λίθους και λάσπη⁶², και χωρίς καμία σύνδεση με τις τοιχοποιίες τόσο του πρωτοβυζαντινού κτηρίου όσο και των μεταγενέστερων αποκαταστάσεών του⁶³. Φαίνεται ότι ο τοίχος αυτός αποτελεί νεώτερη επέμβαση που υλοποιήθηκε την περίοδο του μεσοπολέμου, μετά τον εκ νέου καθαγιασμό και την αφιέρωση του ναού στον Όσο Δαυίδ το 1921.

βλαβών και αποτίμηση φέρουσας ικανότητας», *Πρακτικά του 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αναστήλωσης της Εταιρείας Έρευνας και Προώθησης της Επιστημονικής Αναστήλωσης των Μνημείων – ΕΤΕΠΑΜ* (Αθήνα, 10-12 Ιανουαρίου 2019), Ψηφιακός δίσκος δεδομένων, Αθήνα 2019.

⁶¹ Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 20.

⁶² Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια πρόσφατων τοπικών εργασιών στερέωσης του νότιου τοίχου εντοπίστηκαν στον πυρήνα του νεώτερου αντικείμενου που δύναται να χρονολογηθούν την περίοδο του μεσοπολέμου.

⁶³ Ο Ε. Ν. Τσιγαρίδας αποδίδει τον τοίχο αυτόν στις επισκευές από τον σεισμό του 1759, θεωρώντας τον ως μεταβυζαντινή επέμβαση στο μνημείο. Ως εκ τούτου, χρονολογεί τις εμφανώς προγενέστερες επεμβάσεις στη δυτική πλευρά, που χρονολογούνται στον όψιμο 18ο αιώνα (1797), στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, ως αποτέλεσμα των σεισμών του 1677 [βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 1), 19].

Προέλευση εικόνων

Οι φωτογραφίες 1, 3-7 και 15-25 αποτελούν λήψεις των συγγραφέων. Τα σχέδια των Εικ. 2 και 9-14 έχουν γίνει από τους συγγραφείς. Η Εικ. 8 αποτελεί ορθοφωτοχάρτη (Google Earth), επεξεργασμένο από τους συγγραφείς.

REMARKS ON THE ARCHITECTURE AND THE HISTORY OF THE EARLY BYZANTINE CHURCH OF THE LATOMOS MONASTERY IN THESSALONIKI

The small Early Byzantine church (Figs 1-4), identified as the *katholikon* of the Latomos Monastery, located in the uphill area of Thessaloniki, near and to the south of the northern fortification wall and to the southwest of the Monastery of Vlatades (Fig. 8) –despite the architectural changes it suffered in the course of the later centuries– is considered, due to its architectural type (Fig. 2), the mosaic decoration in the semidome of its apse (Fig. 5) and the several phases of the wall paintings (Figs 6, 7) that adorn the surviving barrel-vaults, as one of the most emblematic monuments of Byzantine art and architecture.

The church (Figs 1-4) was probably founded in the first quarter of the 6th century. The cruciform core of the church is inscribed in a 12m wide square. Initially, the four, square in plan, corner bays communicated through low arched doorways only with the transverse arms of the cruciform core of the church. The presbytery occupied the eastern arm of the cross which ended in the semicircular apse of the Holy Bema (Figs 9-12). The arms of the cross were covered with barrel vaults (Figs 10-13, 20a), the central area with a blind dome on pendentives, three of which are partially preserved in situ (Fig. 17), and the corner bays with sail vaults (Figs 18-19). Two lighting windows were opened in the semi-cylindrical masonry of the sanctuary apse and in the masonry that formed the upper part of the drums of the arms of the cross (Figs 12, 14, 15).

As indicated by the large –probably contemporary with the foundation of the church– vaulted graves (Figs 9-14, 21-24), which were documented below the floor of the cruciform core of the church, and in combination with the soteriological character of the mosaic Theophany (Fig. 5) in the semidome of the apse, the church would initially have served as a burial hall, either a cruciform martyrion or the mausoleum of a notable noble family of the city.

The following centuries, and after its conversion

into the *katholikon* –the main church– of the significant Latomos monastery, the building underwent several architectural modifications in order to be adapted to the orthodox Liturgy, as it was defined after the seventh century, with most characteristic the opening of narrow doorways for the communication of the presbytery with the two eastern corner bays, which were converted into the *prothesis* and the *diakonikon*.

It seems that the earthquake that shook the city during the reign of Leo V (813-820), known from the ‘Narrative of Ignatius’ about the ‘miraculous’ reappearance of the mosaic Theophany in the apse of this church, did not affect the monument statically: the characteristic 9th-century masonry repairs with typical reddish –rich in ceramic aggregates– mortar, which in the large early churches of the city, such as the *Acheiropoietos* and *Saint Demetrius* basilicas, and the cross-domed cathedral of *Hagia Sophia*, is associated with extensive restoration programs, in this small cruciform church are limited to local repairs and fillings of joints with new mortar.

As indicated by the stone-built masonries of the destroyed western part of the church (Fig. 16), which were recently unearthed, in combination with a wall painting of the Komnenian period depicting an elder bearded saint (Fig. 25), which was revealed on the exterior face of the western outer wall of the church and is preserved in a fragmentary state, it seems that during the Middle Byzantine period the building probably had an external L-shaped ambulatory.

The date of the monastic church’s conversion into a mosque, known by later written sources as *Suluca Camii*, has not been determined. However, contrary to the prevailing theory that during the Ottoman period the church had already lost its western part, recent findings indicate that the cruciform church inscribed in a square was preserved intact until the third quarter of the 18th century.

All the interventions related to the reduction of the interior space of the church to its present dimensions, which generally involved the construction of the still standing western wall and the covering of the central area and the northern arm of the cross with a saddle-back timber roof (Figs 3-4, 10-13), have structural and morphological characteristics of the late 18th century, which have been documented in other monuments of Thessaloniki, such as the Acheiropoietos basilica, as a result of the restoration project that followed the devastating earthquakes of 1759.

It seems that the church was further altered in the first half of the 20th century, as the southern exterior

wall (Fig. 1) of the building –roughly constructed with stones and mud– seems to be a rather modern intervention dated after the re-consecration and the dedication of the church to Hosios David, which occurred in 1921.

*Konstantinos T. Raptis, Archaeologist – Byzantinist PhD
Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City
raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr*

*Eleftheria Fantidou, Architect – Restorer MSc
Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City
ritsaf@gmail.com / efantidou@culture.gr*